

‘Ik kom in het concentratiekamp terecht, ik voel het...’

Johannes Kapteyn 24 januari 1908 - 8 augustus 1942

Johannes (Jo) Kapteyn werd op vrijdag 10 mei 1940 meteen geconfronteerd met de geweldige impact van de Tweede Wereldoorlog. Jo was sinds februari 1939 een van de twee predikanten van de Gereformeerde Kerk in IJmuiden. Hij woonde met zijn vrouw en twee kinderen in een pastorie aan de Burgemeester Rambonnetlaan aan de rand van de duinen. IJmuiden beleefde vanaf 10 mei vijf hectische oorlogsdagen. Gelegen aan de monding van het Noordzeekanaal vanuit Amsterdam was deze zeehaven van groot strategisch belang voor de Duitsers.

In de vroege morgen van 10 mei gooiden Duitse bommenwerpers aan parachutes hangende magnetische mijnen in het kanaal en in de haven om te voorkomen dat Nederlandse schepen zouden uitvaren en ontsnappen naar Engeland. Ook voerden Duitse jachtvliegtuigen aanvallen uit op Nederlandse militaire stellingen. Het Nederlandse afweergeschut reageerde meteen; al sinds de mobilisatie in augustus 1939 lag er een legereenheid in de gemeente Velsen die de vijf kustbatterijen ten noorden en zuiden van IJmuiden bemande. Enkele Duitse vliegtuigen werden neergehaald. Later verschenen er Franse vliegtuigen om de magnetische mijnen onschadelijk te maken.

Oorlog en toch pinksterfeest?

Onder die heftige omstandigheden begon Jo aan de voorbereiding van zijn preek voor zondag 12 mei, het pinksterfeest waarop de komst van de Heilige Geest wordt herdacht. Maar hoe kon je dat nu blij vieren? Feest en oorlog sloten elkaar toch uit? Die uitdagende vragen legde hij op zondagmorgen aan de samengekomen gemeente voor. De tekst waar hij over preekte was Handelingen 2 vers 19 (God zegt: Ik zal mijn Geest uitgieten over al mijn dienaren en dienaressen): ‘en Ik zal tekenen geven op de aarde beneden: bloed en vuur en rook.’ Aan de hand daarvan liet hij zien dat de komst van de Geest van God niet alleen heerlijke gevolgen heeft, maar ook vreselijke: vuur en rook door niet ophoudend oorlogsgeweld zodat de aarde rood wordt van het bloed van mensen. Tot de voleinding van de

wereld zal dat zo zijn. Maar hij bemoedigde zijn hoorders en zichzelf ook met Gods belofte: ‘Langs de weg van oorlogen komt de volmaakte vrede.’

In alle commotie vergaten ze in huize Kapteyn dat hun, op dat moment, jongste kind op 12 mei jarig was! Laat in de avond van deze pinksterzondag gingen prinses Juliana en prins Bernhard met de prinsessen Beatrix en Irene in de haven van IJmuiden aan boord van de Britse torpedobootjager H.M.S. Codrington en weken uit naar Engeland. Ook honderden Joodse mensen uit Haarlem en Amsterdam probeerden in die dagen met vissersschepen naar Engeland te vluchten. Soms met achterlating van auto's en andere bezittingen. Velen keerden onverrichter zake terug.

Op dinsdagmiddag 14 mei kregen de Nederlandse militairen in IJmuiden van hogerhand het bevel om alle verdedigingswerken, luchtdoelgeschut en andere wapens onklaar te maken met het oog op de komende capitulatie. Dat gaf zoveel lawaai van ontploffingen en kanonvuur dat de bevolking haast in paniek raakte; men dacht dat de Duitsers de sluizen bombardeerden. Tussen de pieren in de havenmond werden verschillende schepen tot zinken gebracht om de haven voor de Duitsers te blokkeren. Veel burgers vluchtten de duinen in. Ook Jo bracht met zijn vrouw en kinderen de nacht in de duinen door bij de Nederlandse soldaten. De straatverlichting die sinds 10 mei uitgeschakeld was, werd weer aangezet om de bevolking te kalmeren.

Op 15 mei werd de capitulatie officieel getekend en begon de al snel zwaarder wordende Duitse bezetting. Jo schreef op 13 juni aan zijn moeder:

‘Hier is alles in orde. Wel zitten we hier niet absoluut veilig, ook na den oorlog [= na de capitulatie] kwamen er telkens Engelse vliegtuigen boven IJmuiden [...] maar de laatste week is er niets gebeurd. Ondertussen beleven we wel een tijd van intense spanningen en waarin nameloos veel geleden wordt.’

Liefde op het eerste gezicht

Met zijn 32 jaar was Jo nog jong. In 1908 was hij geboren in Giessendam waar zijn vader K. J. Kapteyn predikant van de Gereformeerde Kerk was. In 1919 verhuisde het gezin naar Zwolle toen Jo's vader daar dominee werd. Begin 1925 overleed deze plotseling aan een hartaanval.

Jo doorliep vanuit Zwolle het Gereformeerd Gymnasium in Kampen en ging in 1926 theologie studeren aan de Theologische School van de Gereformeerde Kerken in Kampen. Van jongs af was het zijn ideaal om predikant te worden. Hij had een helder verstand, was erg gevat en had veel gevoel voor humor. Ook was hij zeer muzikaal. Zo was hij tijdens zijn studie organist in de Plantagekerk in Zwolle en componeerde hij de muziek voor verschillende studentenliederen.

In 1932 legde hij met goed gevolg het kandidaatsexamen theologie af. Op 24-jarige leeftijd werd hij tot predikant beroepen door de Gereformeerde Kerk te Kralingsche Veer, onder de rook van Rotterdam. Daar ontwikkelde hij zich in de crisisjaren tot een enthousiaste, meelevende en trouwe pastor. Zijn prediking was helder en indringend, gericht op het rijk en de komst van Jezus Christus.

Van geweldige betekenis werd zijn huwelijk met Thelma Versendaal. Zij was een Amerikaanse van Nederlandse komaf die in de jaren twintig met haar vader naar Amerika geëmigreerd was. In 1934 kwam zij op vakantie naar Nederland en leerde bij een vroegere vriendin de ongetrouwde dorpsdominee kennen. Het was liefde op het eerste gezicht. In 1935 trouwden ze en in 1936 en 1937 kregen ze een dochter en een zoon.

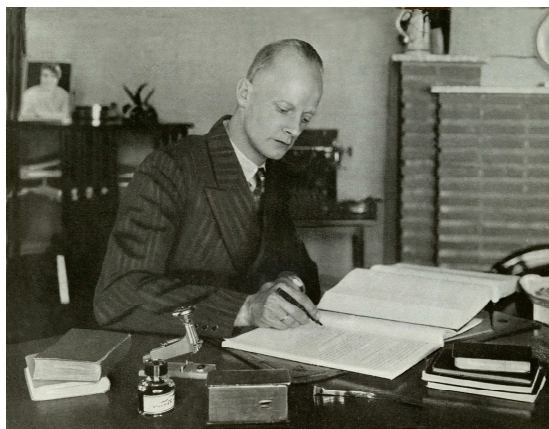
Het was een bijzonder gelukkig huwelijk. Thelma was haar man tot grote steun, in elk opzicht. Later, in 1942, toen hij gevangen zat in het Huis van Bewaring in Groningen, schreef hij haar:

'Jij bent steeds mijn "medearbeidster in het Evangelie" geweest [...] Nu is mijn hart overvol van blijdschap over jou en verlangen naar jou.'

Geestelijk verzet

Van Kralingsche Veer ging het naar IJmuiden. Hier werd – waarschijnlijk in de winter van 1940-1941 – vanuit een verzetsgroep onder leiding van drs. Han Stijkel met Jo contact opgenomen. De organisatie verzamelde gegevens over militaire stellingen, ankerplaatsen, vliegvelden en munitiedepots en

speelde die door naar de Nederlandse regering in Londen. Ook probeerde men burgemeesters, commissarissen van politie, advocaten en predikanten te benaderen. De bedoeling was om in elke gemeente een kern van 'vooraanstaande patriotten' te organiseren. Zodra de oorlog voorbij was zouden deze mensen het plaatselijke bestuur kunnen overnemen en de orde en rust kunnen handhaven. Vermoedelijk werd Jo voor dit laatste gevraagd.

Waar anderen met de daad verzet pleegden tegen het nationaalsocialisme en de Duitse bezetting, deed Jo dit vooral 'geestelijk' vanaf de kansel en tijdens spreekbeurten. Als een Bijbels profeet waarschuwde hij de gelovigen voor de antichristelijke aanslag van het nazisme op kerk, school en maatschappij. En wat hij voorzag werd al snel bewaarheid. Zo ontving de kerkenraad van de Gereformeerde Kerk te IJmuiden in januari 1941 een brief van het Commissariaat van Politie te Velsen. Op last van het Departement van Justitie in Den Haag werd daarin geëist 'een halfjaarlijksch collecteplan, met vermelding waartoe de bijeengebrachte gelden zullen worden gebruikt' aan de Commissaris van Politie 'in te zenden'. En op 28 mei 1941 werd de redactie van de IJmuider Kerkbode verzocht zich te melden bij het 'Verbond van Nederlandsche Journalisten' in 's-Gravenhage. Namens de redactie wees Jo dat verzoek op formele en principiële gronden af.

Jo beseftte heel goed dat zijn leven gevaar liep. In de al eerder genoemde brief van 13 juni 1940 aan zijn moeder schreef hij:

'Misschien zijn er ook wel zeer ingrijpende wijzigingen in het volkerenleven en ook in ons volksleven aanstaande. Die dingen en de gedachte daaraan kunnen ons natuurlijk wel eens benauwen, maar toch meen ik dat het zoo heel goed is. [...] Want we hadden het in deze tegenwoordige wereld zoo goed dat er voor ons bekrompen besef maar heel weinig te wenschen viel. Mogelijk wordt dat nu allemaal heel anders en in den grond der zaak veel beter. Uit de laatste maanden geschiedenis heb ik tenminste eigenlijk alleen maar winst geboekt en doe dat dagelijks nog. Waarom zouden we ook vreemd opzien over dezen gang der geschiedenis? Heel de kerkgeschiedenis is de eeuwen door vol van leed en verdrukking. Vele geslachten hebben in gestadige benauwdheid geleefd en gestreden, waarom zouden wij ons deel daarvan ook niet hebben? En nu kunnen wij er wel op gebrand zijn om daar zelf van verschoond te blijven; maar zullen we niet allereerst verblijd zijn, dat het Woord des Heeren tot de laatste tittel en jota wordt vervuld [...]? Onze Heere Jezus Christus heeft dan ook gezegd, dat, als die dingen beginnen te geschieden, we het hoofd zullen opheffen, wetende dat onze verlossing nabij is.'

Tegen zijn vriend K. C. van Spronsen zei Jo een half jaar later: “Ik geloof niet dat ik gespaard zal blijven, ik kom in het concentratiekamp terecht, ik voel het. Maar ik heb God gebeden of Hij mij bij mijn vrouw en kinderen wil laten blijven totdat het kindje, dat wij verwachten, geboren zal zijn [...].” Dat kind, Arie, werd in februari 1941 geboren. Na het overlijden van Jo werd de naam Arie nog tijdens de oorlog officieel gewijzigd in Johannes (Jo).

In het ‘Huis van de Schrik’ ongebroken

In juli 1941 werd Jo predikant in de stad Groningen. Ook daar nam hij tijdens de kerkdiensten en in andere vergaderingen een duidelijk standpunt in tegen de Duitse inmenging in kerk en school. Hij bad ook publiek voor de terugkomst van koningin Wilhelmina die naar Engeland uitgeweken was. Dat was het Duitse gezag een doorn in het oog. Want ze hadden heel goed door dat achter zulke gebeden een houding van verzet zat tegen hun overheersing van heel het leven in Nederland. Herhaaldelijk zaten er, in opdracht van de SD, NSB'ers in de kerk om uit te zoeken of gereformeerde predikanten de gemeentelieden niet opzetten tegen de Duitsers. Ze briefden dit door aan de SD in hun hoofdkwartier, het Scholtenhuis aan de Grote Markt, en al in november 1941 werd Jo ontboden in dat beruchte ‘Huis van de Schrik’. Daar kreeg hij te horen dat hij een hetze voerde tegen de Duitsers. Het was verboden om openlijk te bidden voor de terugkeer van het koninklijk huis. Hij zou in de gaten gehouden worden.

Tijdens een bidstond en een lezing voor het Gereformeerd Schoolverband in februari 1942 waren er weer spionnen aanwezig. Kort daarop, op 26 februari, werd Jo thuis gearresteerd door drie SD'ers. Langdurig werd hij in het Scholtenhuis verhoord. Hij mocht wel bidden voor het welzijn van de leden van het koninklijk huis, maar niet voor de terugkeer van de koningin naar Nederland. Als hij zou beloven dat niet weer te doen, mocht hij ongemoeid naar huis gaan. Maar Jo zou volgens een van de Duitse ondervragers letterlijk gezegd hebben: “Die Stimme Gottes sagt mir: ‘Du hast mit deiner Gemeinde laut für die Rückkehr der Königin zu beten’, also tue ich es auch!” Daarop werd hij gevangengezet in het Huis van Bewaring aan de Hereweg. Ook van daaruit werd hij de eerste dagen urenlang aan de Grote Markt verhoord.

Uit korte aantekeningen die hij in zijn cel maakte blijkt dat hij het vooral 's avonds vaak moeilijk had. Dat zijn vrouw ziek was toen hij gevangengenomen werd, maakte het extra zwaar voor hem. Maar hij troostte zich met de beloften van God aan zijn volk, zoals in Jesaja 49 vers 24-26: ‘Gevangenen worden de strijder ontnomen, de tiran zal zijn buit verliezen. Wie een geding voert tegen jou zal ik in een geding bestrijden, en ikzelf zal je kinderen redden.’ Een bevriende bewaker smokkelde brieven van Jo aan Thelma de gevangenis uit. Via dezelfde man kon Jo het regelen om haar in het ziekenhuis – omdat ze daar intussen was opgenomen – te bezoeken onder bewaking van een Duitse soldaat. Dat was de laatste keer dat ze elkaar zagen.

‘Méér hebben we niet, maar dat is ook genoeg.’

Op 10 april 1942 werd Jo naar Scheveningen overgebracht, en de volgende dag naar kamp Amersfoort. Het regime daar stond bekend als bijzonder streng. Vooral Russische gevangenen en Joden ondervonden dat aan den lijve. Jo werd ingeschreven onder nummer 107 en ingedeeld in Block 2B. Door zijn lengte en zijn kaarsrechte houding viel hij direct op en ook daarom was hij

vaak slachtoffer van de wreedheden van zijn bewakers. Voor de minste ‘ongerechtigheid’ werden de gevangenen meteen geslagen en geschopt. Een medegevangene, Dirk Willem Folmer, schreef in zijn dagboek: ‘Daar kwam ds. Kapteyn aan. Hij hinkte een beetje. Die man heeft het zwaar, want hij zit [...] In een buitencommando, maar toch blijft hij steeds flink en opgewekt. Een prachtkarakter! “Hoe gaat het ermee, Kapteyn?”, vroeg ik hem. “Uitstekend hoor, alleen wat last van mijn enkel. Ze hebben me daar een tik op gegeven”, zei hij. Een gaaf mens – deze Kapteyn – altijd gelijkmatig van humeur, een zon voor zijn omgeving! Een oersterk lichaam dat toch plotseling zal afknappen, want hij vermagert te veel. Het is zijn geest die op het ogenblik nog regeert. Wat moet zo'n man voor zijn gemeente een verlies zijn.’

In die periode waren er heel wat gereformeerde en nederlands hervormde predikanten in het kamp opgesloten, onder wie J. Overduin, K. G. Idema, J. de Geus en M. Hinloopen. Ze waren elkaar en anderen tot steun. Ze bemoedigden elkaar en hielden zondags met een klein groepje een door de Duitsers verboden godsdienstoefening. Idema schreef over Jo: ‘Hij hield zich ook in het kamp niet stil. Soms was er tussen de kribben een groepje om hem heen verzameld, terwijl men zijn luide stem met nadruk kon horen [...] Waarschijnlijk is dit opgemerkt en aangebracht. Althans: Kapteyn kwam in het strafcommando, waar hij bij 't stenensjouwen het zwaar gehad heeft.’ Hij nam ook deel aan discussies over politieke en maatschappelijke onderwerpen, bijvoorbeeld over de vraag hoe de vrijheid na de oorlog ingevuld moest worden (waarvoor de verzetsgroep Stijkel zijn medewerking gevraagd had).

Een heel bijzondere vriendschap bloeide in Amersfoort op tussen Jo en Titus Brandsma, een rooms-katholieke priester van de orde van de karmelieten. ‘Ze voerden intensieve gesprekken en baden met elkaar.’ Jo zag de 27 jaar oudere Titus als een soort vaderfiguur. Op dinsdagavond 28 april werden beide met een aantal andere gevangenen op transport gezet naar het Oranjehotel, de strafgevangenis in Scheveningen. Titus werd ondergebracht in cel 623. Waar Jo geplaatst werd is onbekend. Het enige overgebleven officiële document uit die gevangenis waarin de naam van Jo voorkomt, vermeldt: ‘Für Gruppe IV D aus Amersfoort zurücküberstellt, für Transport nach Deutschland vorgesehen.’ Ook de datum waarop hij vervolgens vanuit Scheveningen naar de gevangenis van Kleef is vervoerd, is niet bekend. Vermoedelijk was dit 16 mei, toen Titus met anderen daarheen werd gebracht. Volgens de aalmoezenier aldaar belandden de twee vrienden in dezelfde kleine cel. Ze spraken met elkaar over God en het geloof ook al hadden ze elk een eigen geloofsovertuiging. Op 27 mei schreef Jo in een brief aan Thelma:

‘Lieve vrouw, Wat ben ik blij dat ik je eindelijk weer wat kan laten horen. [zijn laatste brief aan haar vanuit Amersfoort was van meer dan een maand geleden] Door een samenloop van omstandigheden, heb ik niet eerder bericht kunnen verzenden. [...] Zoals je ziet, ben ik nu in Kleef in Duitsland. Laat ik je er oogenblikkelijk bij voegen, dat ik het uitstekend maak. Lichamelijk en geestelijk ben ik er goed aan toe. Geloof dit van me. Als het niet zoo was, zou ik er over zwijgen. Wel word ik telkens weer verteerd van verlangen naar jou en de kinderen, maar vast en onwankelbaar blijft mijn geloof, dat God, onze Vader in de hemel, ook den duur van mijn gevangenschap bepaalt. Laten we dat samen vasthouden. Méér hebben we niet, maar dat is ook genoeg.’

Wat hij zichzelf telkens voorhield was het evangelie van zijn verlossing door Jezus Christus, zoals hij op 3 juni in Kleef voorin zijn Bijbel schreef:

3, 6, 42
(Kleef-)

J. Kapteyn.
Rosensteinlaan 22.
Groningen.
Holland.

" Dat ik met lichaam en ziel, beide in leven en sterven niet mijn, maar mijns gelovens zaligmakers, Jezus Christus, eigendom ben. Die met zijn allerbaar bloed voor al mijn zonden volkomen betaald, en mij uit alle geweld des duivels verlost heeft; en mij alzo bewaart, dat zonder den wil van den hemelschen Vader geen haar van mijn hoofd vallen kan ja ook, dat mij alle ding tot mijn zaligheid dienen moet, waarom Hij mij ook door zijn Heiligen Geest van het eeuwige leven verzekert en Hem voortaan te leven van harte willig en bereid maakt. : dat is mijn eeuwige troost beide in leven en sterven.

Amen.

Omgebracht, maar niet overwonnen

Op zaterdag 13 juni 1942 werd Jo met zo'n dertig anderen op transport gesteld naar Dachau. Jo werd met zijn rechterpols geketend aan de linkerpols van Titus voor hun laatste, enkele reis per trein in een 'Zellenwagen'. Ze zaten in een cel die net groot genoeg was voor hen beiden, maar waar later nog drie geestelijken bij werden gepropt. Na een aantal nachten in Frankfurt en Neurenberg arriveerden ze op vrijdagavond 19 juni in Dachau. Jo kreeg nummer 30493, Titus 30492. Ze werden door een rode driehoek op hun gevangenisplunje getekend als politieke gevangenen. De eerste weken werden ze ondergebracht in het 'Zugängerblock', Block 17, om gedriild te worden in de rigoureuze regels van het kamp. Daarna kwamen ze terecht in Block 28 zaal 3, op dat moment een van de meest gevreesde barakken. Hier zag Jo zijn collega en vriend uit de Kralingsche Veerse-tijd, Herman Knoop, terug. Deze schreef later: 'Toen ik Jo voor het eerst in Dachau ontmoette, schrok ik van hem. Wat zag hij er verschrikkelijk mager uit. [...] Toen hij gevangengenomen was, was zijn Thelma die zijn gansche hart bezat, ernstig ziek. En hij hunkerde naar eenig bericht, dat hoewel het aan hem gezonden was, hem door de kampleiding onthouden was. [Hij kreeg alleen de lege envelop!] [...] Dat niet-weten kwelde hem natuurlijk. [...] Bij dit zware lijden kwam zijn lichamelijk leed.'

Jo werd tewerkgesteld in de 'Plantage' even buiten het kamp, waar uiterst zwaar grondwerk gedaan moest worden. De gevangenen werden om elk 'vergrijp' gruwelijk afgebeuld. Jo had diepe wonden aan handen en voeten die erger werden door de zware mishandelingen. Vier keer per dag moest hij zingend (!) de tocht naar de Plantage maken. Het verplichte lied 'Der Mensch lebt nur einmal, und dann nicht mehr' werd door de geestelijken stiekem veranderd in 'Der Mensch lebt nur einmal, und dann noch mehr'. Jo klaagde niet, hij geloofde en droeg.

De diepgaande gesprekken met Herman Knoop in de laatste week van juli sterkten hem om vol te houden tot het einde. Zelfs toen leefde Jo niet voor zichzelf maar voor anderen: zijn uiterst karig broodrantsoen deelde hij nog met zijn vriend. Hij volgde zijn Heer Jezus Christus na. Jo wankelde op zijn benen, volkomen uitgeput. Twee keer probeerde hij in de ziekenbarak toegelaten te worden. Tevergeefs. Tot hij op 5 augustus werd opgenomen met 'Darmkatarrh', een darmontsteking. Zijn toestand verergerde en toen op 8 augustus 'Herz- und Kreislaufschwäche' optraden, overleed hij rond 11.00 uur 's avonds. Zijn uitgemergelde lichaam werd bij andere lijken gesmeten om in een oven van het crematorium te worden verbrand.

Volgens het hierboven geciteerde stuitende lied leefde Jo 'niet mehr': zij doodden en verbrandden zijn lichaam. Zij dachten het gewonnen te hebben, maar ze vergisten zich. Want wat zij niet zagen was dat toen Johannes Kapteyn in 'de hel van Dachau' stierf, er engelen kwamen die hem naar het hemels paradijs droegen om voor altijd bij zijn Heer te leven.

Geschreven door Kees Kapteyn (1937) en Jo Kapteyn (1941) ter gedachtenis aan hun vader.

Belangrijkste bronnen:

- Arjen V. A. J. Bosman, De mobilisatie '38 – '40 en de meidagen van 1940. In: Een gemeente in oorlogstijd. Velsen 1940-1945. (Velsen 1995)
- Rudolf van Reest, Een bloedgetuige der Kerk. Het leven en sterven van Johannes Kapteyn. Gereformeerd predikant. (Groningen 1946)
- Ds. Herman Knoop, Een theater in Dachau (Goes z.j.)
- Dirk Willem Folmer, Dagboek uit Kamp Amersfoort, 1942 (Zutphen 2005)
- Ton Crijnen, Titus Brandsma. De man achter de mythe. (Nijmegen 2008)
- Hans van der Jagt in George Harinck en Gert van Klinken, Van kansel naar barak. Gevangen Nederlandse predikanten en de cultuur van herinnering. (Zoetermeer 2011)
- Documenten uit het archief van de KZ-Gedenkstätte Dachau in Dachau
- Documenten uit het archief van de International Tracing Service (ITS) in Bad Arolsen
- Documenten uit privébezit

Dachau, 22 maart 2013

Kees Kapteyn

Jo Kapteyn